

DYNAMIKA SOCIÁLNÍCH PŘEMĚN V OBDOBÍ INDUSTRIALIZACE ČESKÝCH ZEMÍ

Pavla Horská

Historik Velké francouzské buržoazní revoluce, marxista Albert Soboul, říkával, že úvahy o vývoji francouzské historiografie za posledních čtyřicet či padesát let mluví kupodivu jedním dechem o pokrocích a zaostávání sociálních dějin. Přisuzoval to skutečnosti, že bohatství nových metod a plodných hypotéz, jimiž se francouzská historiografie dostala do čela světového bádání o sociálních dějinách ve třicátých letech 20. století, nezpůsobilo dosud očekávaný převrat v této vědní disciplíně. Značná náročnost základního výzkumu způsobila, že i dnes po padesáti letech od vydání spisu Ernesta Labrousse Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle /Paris 1933/ se ve světové historiografii najde poměrně málo podobných prací, které by sestavením dlouhodobé řady vhodně zvolených ekonomických ukazatelů dokázaly dojít až k objevení dynamiky antagonismu společenských tříd dané epochy.

Problém, jak známo, spočívá v nesmírné časové náročnosti excerptce pramenů vhodných pro mikroanalýzu, bez níž se sociální dějiny neobejdou. Dokonce i v případě sledování vlivů industrializace na společenský pohyb v českých zemích, o něž se nám jedná, působí obtíže nedostatek mikroanalytických studií, které by vhodným způsobem zaplnily mezery, neodstranitelné makroanalýzou společenských struktur, na základě úředně vydávaných statistik v 19. století. A to většinou naše práce o sociálních dějinách neberou dostatečně v úvahu ani skutečnost, že v těchto statistikách lze poznat jen takové společenské zařazení jednotlivých skupin obyvatelstva, které zvolil mnohdy až v centrální vídeňské kanceláři sestavovatel rakouské statistiky povolání. Je otázkou, zařadil-li je tam, kam se samy hlásily, kde cítily svou sociální příslušnost, nebo kam je řadilo nejbližší okolí.

Dalším problémem je socio-profesní kód rakouské statistiky, která teprve od roku 1880 rozděluje všechno obyvatelstvo podle ekonomické aktivity nebo podle příslušnosti k živiteli. Až do té doby je kategorizováno jen obyvatelstvo činné v nějakém povolání, a to tak, že vlastně až

do sčítání 1880 přežívají některé zásady konskripčního patentu z 25. října 1804, podle nichž se nejdetailnější třídění provádělo ve vrstvách privilegovaných rodovým původem, výkonem funkce, úřadu či tzv. svobodného povolání. Masa ostatního obyvatelstva byla do statistik povolání před rokem 1857 pojata sumárně v několika dosti nepřesně vymezených kategoriích, do nichž byla zařazena očividně jen část ekonomicky aktivních. Teprve soupis obyvatelstva habsburské monarchie z roku 1857, po stránce metodické a technické ještě značně nedokonalý, přece jenom zahajuje novou etapu ve vývoji rakouské úřední statistiky povolání. Socio-profesní kód tohoto soupisu je výrazně ovlivněn změnami ve vnitřní politické správě habsburské monarchie po roce 1848. Jedině kategorie "duchovní" zůstává v kódu z roku 1857 oproti minulosti rakouské statistiky povolání beze změny. Zanikly skupiny "šlechtic" a "rolník". Místo nich se objevily nové kategorie "majitel pozemků", "majitel domu", "obchodník", "lodník a rybář". Poprvé se v rakouské úřední statistice povolání objevují také kategorie "továrník" a "dělník". Jenomže zatímco soupis z roku 1857 poskytuje určité východisko pro studium formování dělnické třídy v českých zemích, jak na to upozornila již Ludmila Kárníková /L. Kárníková, K vývoji naší dělnické třídy v období kapitalismu a nástupu imperialismu, ČsČH 10, 1962/, je velmi málo vhodný pro zjištění stavu vývoje buržoazie. Zaměstnání továrník je totiž spojeno v jedné skupině se zaměstnáním "řemeslník" a o formování venkovské buržoazie nelze ze socio-profesních kódů z roku 1857 zjistit vůbec nic.

Zákon o sčítání obyvatelstva z 29. března 1869 opět změnil praxi rakouské statistiky povolání. Úplná svoboda provozování většiny řemeslnických a továrnických živností, obchodů apod. podle liberálního živnostenského řádu vstoupivšího v platnost v polovině roku 1860 ovlivnila i socio-profesní kód rakouské statistiky. Zcela zmizela profese řemeslník či továrník a byla nahrazena v roce 1869 třemi základními vztahy k vlastnictví výrobních prostředků: samostatný podnikatel, úředník, dělník, a to jak v průmyslu, tak i v obchodě a dopravě. V zemědělství se aktivní obyvatelstvo dělilo na vlastníky, nájemce, úředníky, stabilní čeleď a nádeníky. V roce 1880 pak došlo k další změně, kdy sice všichni ekonomicky aktivní byli rozděleni na "samostatné osoby" a "zaměstnané osoby" se specifikací, zda pracují jako dělníci, dílovedoucí, obchodvedoucí nebo úředníci, všechno obyvatelstvo bylo rozděleno podle ekonomického sektoru a sociální příslušnosti živitele, avšak byla výslovně sloučena v kategorii průmyslu a obchodu malovýroba s velkovýrobou a nádeníci nezařazeni podle ekonomických sektorů, nýbrž jako osoby proměnlivého zaměstnání. Nevyhovující sumárnost v průmyslovém sektoru se snažili napravit sestavovatelé statistiky povolání při sčí-

tání 1890, kteří, pod vedením známého rakouského statistika Jindřicha Rauchberga, prosazovali proti dosavadním přežitkům stavovského rozdělení společnosti v socio-profesní kategorizaci důsledně národohospodářské hledisko detailního třídění obyvatelstva podle druhu ekonomické aktivity, aby bylo možno využít statistiky povolání pro studium jak sociálního, tak i ekonomického vývoje. Z praxe sčítání v roce 1890 vycházela i poslední dvě sčítání v habsburské monarchii v letech 1900 a 1910. Třídění obyvatelstva podle postavení v zaměstnání však doznalo několika změn odpovídajících požadavkům tehdejších společenských věd, především rozvíjející se nové vědy sociologie, postihnout převládající tendence sociálního vývoje v rámci socio-profesních kategorií. Vydělením pomáhajících členů rodin ze skupiny dělnictva v roce 1900 se kategorie "dělník" stává v rakouské statistice povolání nejhomogennějším celkem po stránce třídní příslušnosti. /P. Horská, Kategorie "samostatný" v rakouské statistice povolání. Příklad českých zemí, ČsČH 30, 1982./ Tento stav trvá až do sčítání v roce 1930, kdy československá statistika velmi pečlivě dbá o dosažení co největší možné srovnatelnosti s údaji z let 1900 a 1910.

Jestliže však můžeme po celé období dovršování průmyslové revoluce a po ní následující urbanizace českých zemí sledovat početní vývoj a ekonomickou příslušnost dělnické třídy, není tomu tak pro počátky průmyslové revoluce. I když máme už dnes značné množství prací o manu-fakturním období a o počátcích vývoje různých průmyslových odvětví v první polovině 19. století, psaných nejen na základě průzkumu různých topografických studií a raných rakouských statistik, nýbrž i pracné excerpce archívních dokumentů různé povahy, přece jen velmi těžko můžeme sledovat proces původního vydělování stálých dělnických kádrů tovární průmyslové výroby z řemeslnického dorostu, z nádeníků střídavého zaměstnání, z venkovských bezzemků či ze samostatných živnostníků pohlcovaných konkurencí tovární výroby. Tento proces je velmi důležité sledovat ne pouze z hlediska vytváření dělnické třídy, ale i v dialektické závislosti na formování střední a malé buržoazie měst a na sociální diferenciaci feudálního rolnictva. Zdá se, že právě v tzv. před-statistickém období, kdy nejsou ještě předpoklady pro makroanalytický rozbor sociální struktury, dochází k prvním přeskupením společnosti českých zemí v důsledku pronikání kapitalismu do tržních vztahů a zrychlení rozvoje výrobních sil v průmyslu.

Rozptýlená manufaktura a nezemědělská činnost na venkově vůbec vytvářejí podmínky pro diferenciaci řemesla. Je nepochybné, že taková centra řemeslnické výroby, jakým se na přelomu 18. a 19. století stal jako extrémní příklad Jablonec n. N., nemohla vzniknout na cechovním základě. Již v druhé polovině 18. století je téměř v každém jablonec-

kém domě řemeslník, který však v církevní matrice se nám objevuje jednou jako nádeník, podruhé jako obchodník s přízí, potřetí jako obchodník se sklem a jindy zase jako sklář či pasíř. Je známo, že jablonecká bižutérie měla již v první polovině 19. století a snad i dříve nejširší mezinárodní odbyt. Avšak i daleko skromnější odbytiště, jakým byly v první polovině 19. století desítky a stovky výročních trhů, tzv. jarmarků, v menších i větších městech, zejména těch, které měly zemědělské zázemí, poskytovala možnost obživy pro řemeslníky vyrábějící nikoliv na individuální zakázku a z materiálu dodaného zákazníkem, nýbrž po obchodnicku pro trh. Tento trh poskytoval však možnost příležitostné námezdní práce mimo oblast řemeslnické výroby i početným nádeníkům, kteří svou příležitostnou činností pro různé zaměstnavatele získávali v době větší poptávky po pracovních silách jakousi osobní nezávislost a možnost volby lépe placené práce.

Zdá se, že již v první třetině 19. století se tyto nové možnosti obživy spolu s růstem přelidnění venkova projevují změnou v dosavadním tradičním způsobu zakládání rodiny, k čemuž v převážné části českých zemí bylo až dosud nezbytné získání samostatné existence mladého páru za pomoci rodičů z obou stran. Poměrně rychlým zvýšením průměrného věku u mužů i u žen při prvním sňatku v první třetině 19. století se české země zařadily jako nejvýchodnější výspa mezi západoevropské země se specifickým modelem sňatečnosti vyznačujícím se vysokým průměrným věkem při prvním sňatku a poměrně značným procentem neprovdaných žen v průběhu celého jejich plodného období. Tento model bývá někdy spojován s rozpadem tzv. tradiční či stabilní rodiny. Snad je možno v českých zemích spatřovat ve zvyšování průměrného věku při prvním sňatku i jakýsi autoregulační instinkt, který předcházel, když se ukázal nedostačujícím, odlivu relativně přebytečného venkovského obyvatelstva do zahraničí a do měst. Je však pravděpodobné, že zvyšování sňatkového věku při prvním sňatku znamenalo, že nejen ve městech, nýbrž i na venkově rostl v ekonomické aktivitě obyvatelstva podíl těch činností, které k založení rodiny vyžadovaly určité přípravné období, úspory apod., což teprve po ústupu naturální formy hospodaření venkovských rodin, tvořících většinu obyvatelstva, bylo jak možné, tak i nutné.

Rozvoj námezdné pracovní činnosti znamenal ovšem i zvyšování zisku z obchodu a průmyslového podnikání. Při nedostatku kvantitativních údajů o tomto procesu v první polovině 19. století je možno hledat důkaz v postojích formující se české buržoazie k průmyslovému podnikání. I z učebnic je známé, že bachovský absolutismus se mladí čeští liberálové snažili přežít v nejužším spojení s nevelkým okruhem českých obchodních a průmyslových podnikatelů. Dokonce F. L. Rieger vydal v roce 1860 spisek Průmysl a postup výroby jeho v působení svém k blahobytu a

svobodě lidu zvláště pracovního. Naděje kladené v spásnou úlohu průmyslového podnikání pro rozvoj národní společnosti byly nesmírné. V sentimentální novele Paní továrníková, kterou napsal Gustav Pflieger-Moravský pro první ročník Světozoru v roce 1867, říká majitel přádelny v Podkrkonoší, původem dělník: "Jsem v celé krajině jediný český průmyslník; moje zboží je dobré a hledané, moje firma u největší vážnosti ... Jsem malý kolonizátor ve svém oboru. Mne ruch nové doby strhl do proudu - já v něm pracuji."

Nejen městská, nýbrž i venkovská buržoazie se měla stát součástí této národní společnosti usilující o podnikatelskou prosperitu. Ve volebních písních a popěvcích vydaných v roce 1870 v Grégrově nakladatelství, v Písní jízdy národní, se česko-moravským selským bandériím doporučují sloky jako: "Dost dlouho již jsme v robotě se skláněli před pány, teď každý volný občan jest, třebaž měl malé lány..." /Státní ústřední archiv, PP 1870-1875, P/2/38./

Jenomže na počátku sedmdesátých let 19. století - a to v neposlední řadě vlivem rozvoje masové tovární velkovýroby, která většinou v rukou české buržoazie nebyla - společnost v českých zemích již měla mnohé rysy kapitalistické průmyslové společnosti. Ty se projevovaly v českém prostředí především narůstajícím antagonismem mezi jednotlivými sociálními skupinami. Na požadavek vytyčený v zabavené brožuře Kde stojíme?, v níž skupina pražských dělníků v roce 1871 požaduje vytvoření demokratické strany, která by se rozhodně postavila proti kapitalistům, reagují redaktori dělnického tisku A. Tůma a V. Petr v tzv. protibrožuře Kde stojíme! tvrzením, že taková strana se nemůže v Čechách ustavit pro nevědomost "demokratického občanstva" a pro pýchu jedněch proti druhým. Říkají, že: "Nádeníkem každý pohrdá, dělníka se straní vlastní jeho mistr, ač oba jsou sobě rovni dělníci a nemají nic než svou chudobu. Za malého řemeslníka a průmyslníka se stydí průmyslník větší, stydí se zaň měšťan, obchodník a podobní. Za čeledína se stydí rolník a rolníkem pohrdá každý 'flousek' z města." /Státní ústřední archiv, PP 1870-1875, P/2/55./

Není patrně náhodou, že právě na počátku sedmdesátých let v době největší průmyslové prosperity se objevují stížnosti těch zaměstnanec-kých kategorií, jejichž postavení prochází otřesy. Dokonce státní úředníci v Rakousku si v roce 1872 stěžují, že nádeníci, kteří si dříve vydělali třeba jen 30 kr. denně, nyní pracují za 1,50 zl. až 2 zl. a jsou ještě vyhledáváni. Úředník, který po letech bezplatného praktikování dostává 400-500 zl. ročně, nemůže žít z toho, co si vydělá, a veškerá autorita úřednického stavu tím upadá, protože občan má úředníka za sluhu, kterého si platí, protože platí daně. /Státní ústřední archiv, Die Beamten-Frage in Oesterreich von Alfa-Omega, PP 1870-1875, P/2/103./

Ani nejúspěšnější hrstka průmyslových podnikatelů z okruhu české buržoazie nebyla však ušetřena zklamání. Hospodářská krize druhé poloviny sedmdesátých let 19. století ukázala české podnikatelské buržoazii rub průmyslového zakladatelství. Naděje na snadné dostižení německého průmyslového kapitálu českým se nesplnily. Avšak hlavní společenské přeměny jako by teprve nastávaly. Za posledních třicet let 19. století prakticky mizí kategorie "nádeník" z venkovského trhu pracovních sil. Zemědělství dělníci se stávají stálou pracovní silou velkostatku. Čeleď v rodinách středních a malých rolníků nahrazují pomáhající členové rodin. Městská civilizace 20. století se však v té době teprve rodí, teprve vznikají vynálezy, které o padesát či více let později usnadní difúzi městského způsobu života na venkov. Mechanizace některých zemědělských prací je sice při relativním i absolutním úbytku pracovních sil nezbytná, avšak životní standard vesnice se jinak zatím mnoho nemění. Teprve ve městech nalézá přistěhovalec z venkova to, co znamená pro život člověka 19. století kultura průmyslové společnosti. Náhlost změn však přináší více otřesů než uspokojení. Žádná z vrstev české společnosti se jaksi v této nové etapě svého vývoje necítí dobře.

Motiv nespokojenosti a hledání nových životních jistot se od sedmdesátých let až do první světové války objevuje v nových obměnách s každou novou generací. Jedině perspektiva neomezeného technického rozvoje, která se zdála být člověku z konce 19. století údělem jubilejního století dvacátého, propůjčovala výhledu do budoucnosti trochu optimismu. Na slavných Šibřinkách Sokola pražského v únoru 1883, které měly ráz "Praha ve 20. století", se po maketě města projížděly malé elektromobily, pošta byla doručována vzducholodí a na Václavském náměstí stály nádherné paláce spisovatelů, novinářů, umělců apod. /Národní listy, 15. 2. 1885/.

Současnost však viděl průměrný Pražan spíše pesimisticky, jak to vyjádřil mezi mnohými nejtrefněji v novoročním feuilletonu z roku 1885 Jan Neruda. Ironizoval v něm staročeské politiky, kteří v té době prohlašovali, že potřebují alespoň ještě dvacet let, aby vydobyli národu "jenom nejnaléhavější potřeby jeho". Neruda k tomu dodává: "Já, když se tak na naše vůdce podívám a na ty žárné, velké talenty jejich, já bych jim dal sto - řekněme třeba hned dvě stě let!" A doporučuje, aby do makovice Prašné brány se vložil dopis pro potomky, kterým, kdyby se za 200 let Prašná brána opět opravovala, by se doporučilo, aby, nebudou-li ještě v roce 2085 nejnaléhavější národní potřeby uspokojeny, tito potomci svým vůdcům poskytli další lhůtu.

Abychom však mohli lépe porozumět náladám neuspokojení české buržoazie, museli bychom lépe znát její složení, příjmy a záměry. Nářky nad nezdarem mohou pochopitelně znamenat růst náročnosti na vytčené

cíle, které se přibližují pomaleji, než by si jednotlivé společenské vrstvy přály. Rozvoj výrobních sil v období kapitalistické industrializace českých zemí přinesl trvalý blahobyt jen poměrně tenké vrstvě nejbohatších vlastníků, avšak celé společnosti poskytl možnosti, které se teprve později projeví v jejím vývoji jako příznivé. Vedle pokroku lékařských věd, který přispěl k postupnému prodlužování střední délky života obyvatelstva průmyslových zemí, bývá často mezi těmito příznivými podmínkami pro příští rozvoj společnosti uváděn i pokrok ve vzdělávacím systému a v řadě dalších součástí kulturního života.